



## МЕКТЕПТЕ ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСУ

Қалиев Еркін Мұратұлы,

Жалпы орта білім беретін «Білім» мектеп-гимназиясы, Ақтөбе қаласы

**Аннотация.** Данная статья посвящена определению культуры исследователем Ш. Есть и такие вопросы, как природа, изменения в природе, глобальное потепление. Говорят, что казахский народ своим образом жизни и жизненными навыками сохранил экологическую культуру. Существует также план урока в ответ на вопрос, как преподавать в классе.

**Ключевые слова:** экологическая культура, методика, занятие, метод, подход, план урока.

**Annotation.** This article is dedicated to the definition of culture by researcher Sh. There are such questions as nature, changes in nature, global warming. It is said that the Kazakh people in their way of life and life skills have preserved the ecological culture. There is also a lesson plan in response to the question, how to teach in class.

**Keywords:** ecological culture, methodology, occupation, method, approach, lesson plan.

Сабақ деп аталатын оқу процесі мұғалімнің өзіндік ізденісін, дайындығын талап етеді. Мұғалім алдына келіп отырған оқушыларға оқу материалынан бөлек, тәрбиелік мақсаттарда орындалуы керек. Ал біз әдебиет сабағында табиғаттағы мәдениеттің құндылығы ретінде көрінісін қалай береміз?

Мәдениеттану саласында көптеген еңбектері бар Ш.Нағымұлының айтуынша мәдениет дегеніміз: «Адамдардың өмірі мен қызметін ұйымдастыру қалпы мен түрлерінен тұрады, сонымен қатар олардың жасаған материалдық және рухани құндылықтарынан көрінетін қоғам мен адам дамуының белгілі бір дәрежедегі тарихи деңгейі», - дейді [1].

Мәдениет пен табиғат туралы Г.Нұрадин екі саланы байланыстыра келе, мынадай терминді қозғайды: «экологиялық мәдениет». Бұл не деп қарасақ, бұл термин қоғамның экологиялық сферасын, яғни, экологиялық қабілеттер, әрекеттер, қатынастар және институттарды өзіне қосып алатындығын айта келіп, экологиялық мәдениеттің негізгі функциясы экологиялық сфераның



функционалды өзегі «табиғатты қорғау, табиғатты қайта қалпына келтіру, табиғатты жетілдіру, табиғаттың апатты жағдайларынан адамдарды қорғау», - сынды төрт жүйеден тұратын экологиялық әрекет екенін айтады [2]. Алайда, экологиялық мәдениет адамзатқа қатысты қолданылатынын да ұмытпаған жөн. Экологиялық мәдениет адамның гуманистік мінез-құлқының сақталуын және қадағалайды [2, 60]. Мәдениет ұғымымен танысып алсақ, табиғатпен байланысына тоқталсақ.

Табиғат – тал бесік. Табиғат дағдарысы, экологиялық дағдарыс – әлем дағдарысы. Мұндай келеңсіздікке жол бермеу үшін адамзатқа экологиялық мәдениет және экологиялық мәдени сана ауадай қажет» [2, 61]. Сонда экологиялық сана дегеніміз не деген сұрақ туындайды. Ол дегеніміз, халымыздың малдың жүнінен киіз басып, үй жабдықтарын жасаса, терісін илеп ыдыс-аяқтар, жүнін түтіп, иіру арқылы киімдер тіккен, малдың сүйектерінен сабын жасаған, яғни бұдан шығатын қорытынды халқымыз қалдықсыз өндіріс жасап, экологиялық қалыпты бұзбағанын көрсетеді. Бұл дегеніміз табиғаттың ластануы да жол бермеген. Сонымен қатар, қыста қыстауға, жазда жайлауға көшу қазақ халқының географиялық, экологиялық ілім-білімдерінің табиғи түрде дамығандығын көрсетеді екен [2,62]. Халқымыздың бұрынғы салты көшпелілік болғаны табиғатқа зиянын тигізгенін көреміз, қайта сол көшіп-қону арқылы малына жағдай жасалғанына да көз жеткіземіз. Ш.Нағымұлы да көшпеліліктің пайдасы жайлы былай дейді: «Қазақстанның ауа-райы жағдайлары қазақтардың шаруашылық, әлеуметтік өмірін ұйымдастыруға тікелей әсерін тигізді. Қазақстан аймағының басым көпшілігін шөлдер мен шөлейттер алып жатқандықтан, қазақтарға бірден-бір ыңғайлы әрі қолайлы шаруашылық түрі болып көшпелі мал шаруашылығы 3 мың жыл бойы қала берді. Қазақтардың көшпелі мал шаруашылығы қоршаған ортаға, ауа райына, жайылым мен су жағдайларына ыңғайластыра жүргізілді», - дейді [3, 112-113]. Осы орайда, табиғатқа тоқталсақ. Табиғат ұғымына жалпы Жер планетасын қоршаған орта, сыртқы әлем және қойнауында тіршілік ететін барлық организмдер жатады екен. Сондай-ақ, «табиғат» сөзі латын тілінен аударғанда «туу» деген мағынаны білдіреді [3]. Ал осы табиғат деген тіршілік ететін ортамызға қауіп төндіріп жатқан факторлардың да бар екенін, оның зияны тек қана табиғатқа емес, адамзатқа да зияны тиіп жатқаны да бар. Бірақ, бұл нәрсе өздігінен зиянын тигізіп жатыр ма? Әсте олай емес, табиғатқа қауіп төндіретін адам және оның әрекеті. Бұрынғы замандарда адамдар таза, жасыл планетада өмір сүрген



болса, қазір сол қоршаған ортаны адамдар өз әрекетімен ластауда. Адамдар қандай әрекеттерімен қоршаған ортаны ластауда? Ормандарды жаппай шабуы, браконьерлік, өнеркәсіптер, мал шаруашылығы әсерін тигізуде. Мал шаруашылығы дегенде, мыңнан көп малды бір жерге жинап қою, фермалардан шығатын қалдықтар өзендерді ластайды, топырақ суларын улайды, жануарлардың қиы мен арам еті, пестицидтер, өсімдік қалдықтары сынды қалдықтар табиғатқа елеулі зиянын тигізеді. Әрине, бұл қиындықтың шешімі де бар. Ол қалдықтарды өңдеу, орман ағаштарды отырғызу, баламалы қуат көздерін табу, орман өрттерін болдырмау сынды әрекеттер жасауымыз керек [3]. Сонымен қатар, халқымызда «Бір тал кессең, он тал ек» деген мақалдың да тәрбиелік қырынан бөлек, экологиялық жағы бар екенін көреміз. Бұл жерде табиғаттың мәдениеттің құндылығы ретіндегі көрінісі біздің табиғатқа деген көзқарасымыз, әрекетіміз, табиғатқа деген «экологиялық» қатынасымыз болмақ. Оқушыларға осы айтылғандарды әдебиет сабағынан қалай түсіндіреміз?

Сабақ – оқу ісін ұйымдастырудың негізгі түрі екенін айтады зерттеуші [4]. Сондай-ақ, сабақ жайлы мынадай пікірлер мен талаптарды айтады: «Сабақ – белгілі бір касс оқушыларын немесе топты белгіленген бағдарлама бойынша оқу мен оқыту мақсаты. Сабақ – оқу процесінің ең кішкене бөлшегі бола отырып, оның мақсатын, мазмұнын жүзеге асырады. Сабақ – күрделі процесс. Шығармашылық процесс. Орта мектепте өтілетін қазақ әдебиеті сабағының мақсаты – оқушылардың сөздік қорын дамыту, дұрыс сөйлеуге, сауатты жазуға үйрету. Өз елінің тарихымен таныстыру, өз ұлтының ақын-жазушыларымен, олардың шығармаларымен таныстыру.

Сабақ дегеніміз – минутқа шақталған материалдың бір бөлшегінің балалармен жұмыс істеуге лайықталған оқу жұмысының негізгі формасы. Сабаққа көптеген талаптар қойылады. Солардың бастылары мыналар:

- Оқушылардың сабақты бар зейінімен, ықыласымен тыңдауын ұйымдастыру;
- Мұғалімнің материалды жеткізу шеберлігі, тиімді әдіс-тәсілдерді қолдануы;
- Оқушының теориялық жағынан білімді меңгергенін іс-тәжірибеде, күнделікті сабақта қолдана алуы;
- Оқушының алдына проблема қойып, оны ізденіске бастау;
- Оқушының шығармашылық белсенділігін арттыратындай өз бетінше жұмыс беру;



- Көрнекі құралдың нақтылығы, әсерлігі, мазмұндылығы;
- Мысалдардың өмірмен байланыстылығы, оқушыны ойлантуға, сөйлеуге, тәрбилеуге ықпалы;
- Сабақты басқа пәндермен, өнер салаларымен үйлесіміне, ұқсастығына қарай түрлендіру» [4, 107-108].

Сабақ шығармашылық процесс болса, табиғаттың мәдениеттің құндылығы ретіндегі көрінісін сабақ процесінде қалай қолданатымызды көрейік.

5-сыныптың қазақ әдебиеті оқулығында [5] «Асан қайғының жерге айтқан сыны» тақырыбын былайша байланыстыруға болады: табиғаттың әдемілігін, ата-бабаларымыз осындай әдемілік үшін жанын бергенін айтуымызға болады. Сабаққа IT қолданбасын, оның ішінде WARDWALL-ды пайдаланып, викторналық сұрақтар, картаны пайдаланып қандай жерлер екенін оқушыларға тапсырма ретінде беруге болады. Бұл арқылы сабаққа қойылатын бір талапты орындаймыз. Яғни, Асан қайғының әр жерге барып, сын атыуы мәдениеттің бір саласы эстетиканы, оқушылар жеріміздің әдемі жерлерін біліп, интерактивті тақтадан көріп, көздері әдемілікке үйренеді. Осы жерде күнтізбелік боспарды қоса келтірсек жөн болады деп санаймыз.

#### 1-бөлім

#### Ауа райы және климаттық өзгерістер

##### 7.1.1.1. Т/А Болжау

7.1.1.1 - мәтін үзінділерін тыңдай отырып, оқиғаның дамуы мен аяқталуын болжау

Сабақ тақырыбы: Қазақ халқының ауа райын болжауы

#### Тапсырма

Аңызда кездескен жер-су атауларын Қазақстанның тарихи кезеңдік картасынан (1-карта) көрсете отырып, аңызда қай аймақтар туралы айтылғанына көз жеткізіңіз және Қазақстанның пайдалы қазбалары картасынан (2-карта) сын айтылған жерлердің ерекшеліктеріне аңыздағы мәтінмен сәйкес тоқталыңыз.

#### Дескриптор:

- аңызда айтылған жерлердің географиялық орнын картадан анықтайды;
- елді-мекендерге қатысты айтылған сынды қазіргі ерекшелігімен салыстырады;
- салыстыру бойынша шығарманың тақырыбын анықтап, сөз тіркесімен береді;
- шығарманың негізгі идеясын 1 сөйлеммен жеткізеді.

## Суреттер толғайды

Әңгіменің арқауына негіз болған аңыздың қай өңірде болғанын нақтылау картасын жасау (суретпен жұмыс)

Өнімі: географиялық-физикалық карта

Тапсырма

Аңыз мазмұны бойынша берілген суреттердің біріне таңдау жасаңыз. Аңыздан суретке сәйкес келетін үзіндіні тауып, жаттаңыз. Жұбыңызға жаттаған үзіндіңізді мәнерлеп жатқа оқыңыз.

- бір суретке таңдау жасайды;

0:08



- аңыздан суретке сай келетін үзіндіні табады;

- үзіндіні жаттайды;

- жұбына мәнерлеп жатқа айтады.



Сонымен қатар, Ыбырай Алтынсариннің «Қыпшақ Сейітқұл» әңгімесінде де табиғаттың берген мүмкіндігін шамасымен пайдалансаң, ерінбей еңбек етсең, маңдай теріңнің ақысы өтелетіндігін айтатын ой бар. Бұл жерде де табиғаттың құндылық екендігі мөлшерімен егін салып, суды тиімді пайдалансаң, табиғатта сенен ештеңесін аямайтындығын көреміз. Бұл жердегі кілт сөз – мөлшер. Абай атамыз айтқан ғой, мөлшерден асса, ол нәрсе бұзылады деп. Экологиялық мәдени сананы оқушыларға түсіндіріп бастаймыз.

### Шығармашылық жұмыс

5.2.4.1. Көркем шығармадан алған әсерін сипаттап авторға хат, өлең жазу



7-сыныптың қазақ әдебиетінде [6] М.Әуезовтің «Көксерек» шығармасын өтеді. Осы тақырып аясында сыни тұрғыдан ойлау технологиясын пайдаланып, «Адамзаттың табиғатқа үстемдік етуі дұрыс деп есептейді» деген тақырыпта америкалық парламенттік формат бойынша дебат өткізсек, оқушылардың алдына проблема беріп, оны ізденіске бастау деген талап орындалады.

Тапсырма

«Ішкі және сыртқы шеңберде» жұбыңызбен талқылаңыз (барлық оқушы бір мезгілде жұптарымен әңгімелеседі).

Ішкі шеңбердегілер – А;

Сыртқы шеңбердегілер – Ә.

1 қадам:



А Ә-ге өз ойын айтады, Ә А-ны толықтырады.

А) Шығарма сюжеті қалай басталды? Суреттелген табиғат көрінісінен нені аңғаруға болады?

2-қадам: Ә А-ға өз пікірін білдіреді, А Ә-нің ойын толықтырады.

Ә) Оқиғаның шешімі туралы не айтар едіңіз? Мұндағы басты идея не болды?

3-қадам:

Екеуі де шығармадан түйгендерін ортаға салады.

### **Дескриптор**

- оқиғаның басталуы мен шешімі туралы өз ойын жеткізеді;
- шығарма сюжетінің бөлшектерін талдайды.

8-сыныпта қазақ әдебиетінен Р.Мұқанованың Семей полиганындағы жарылыс зардабынан кемтар болған Ләйлә есімді қыздың тағдырын суреттеген «Мәңгілік бала бейне» шығармасынан екі түрлі экологиялық мәселені көреміз. Біріншісі, ядролық қару болса. Екіншісі, адамдардың экологиялық қарым-қатынасы, яғни экологиялық мәдениеті. Ядролық қаруда табиғатқа зиянын тигізетін, адамзат тұрмақ, бүкіл ғаламды жойып жіберетін қару. Оралхан Бөкей өзінің «Атау кере» шығармасында ядролық қарудың бір бөлмеде дайындалып жатқанын, ал оның күшін, зардабын қарапайым халық білмейтіндігін айтады. Тарихшы, Юваль Харари айтады: «Атомная бомба – настолько прямая и очевидная угроза, что ее трудно игнорировать. А вот угроза глобального потепления носит более неопределенный и отдаленный характер. Поэтому в тех случаях, когда долгосрочные аспекты защиты окружающей среды требуют жертв уже сегодня, у националистов возникает соблазн поставить на первое место сиюминутные интересы своей страны и убедить себя, что об экологии они позаботятся позже – или оставят эти заботы другим. Некоторые из них просто отрицают существование проблемы. Атомная бомба превратила победу в мировой войне в коллективное самоубийство. Это не совпадение, что после Хиросимы сверхдержавы ни разу не воевали друг с другом напрямую, а лишь участвовали в относительно безопасных (для них) конфликтах, где искушение использовать ядерное оружие, чтобы избежать поражения, было невелико. Идея нападения на ядерную державу даже второго ряда, вроде Северной Кореи, ни у кого не вызывает энтузиазма» [8], - дейді. Ал екінші экологиялық мәселе – Ләйлә деген көзқарас. Ләйлә өзі де жұрт алдына «жұрт не дер екен» деп қорқады. Ал оны айналасы да мазақтайтыны, түсінбейтіні өзіне анық көрінеді. 8-сынып оқушыларының жас ерекшелік психологиясына тоқталсақ. 11-15-16



жастағылардың даму процесі өмірдің бір кезеңінен өтіп жатқанына байланысты күрделі болатынын және маңызды құбылыстар жайынан мәлімет беретіндігін айтады зерттеуші [9]. Бұл жас жасөспірім кезеңі болғандықтан, оқушылардың әлеуметтік белсенділігі жоғарылайды. Өмірлік құндылықтары, адамдармен, жолдастарымен қарым-қатынастары өзі қалағанындай болуына, арман-мақсаттарының пайда болып жүзеге асыруға талпынатын кезі. Сондықтан да бастауыштағы немесе 5,6,7-сыныптардағыдай емес, мұғалімнің айтқан сөзіне бас шұлғымай, оның айтқан ақпараттың ақиқат-жалған екендігін әрі өзінің көзқарасы қалыптаса бастайды [9,85]. Сондықтан да, экологиялық мәдениет оқушылардың өздеріне деген дұрыс қарым-қатынасты талап етуге үйретеді. Бұл шығарманы ең алдымен оқимыз. Оқып болған талдауға кірісеміз. Талдауға кіріспес бұрын кіріспе сұрақтар қоямыз. «Ядролық қару дегеніміз не?», «Қалай ойлайсың, бұл қарудың қауіптілігі неде?», «Бұл шығарма неліктен «мәңгілік бала бейне» деп аталған?», «Неліктен экологиялық мәдениет деген ұғым біз үшін маңызды» деген сұрақтарға оқушылар жауап береді. Бұл сұрақтар жаңа тақырыпты зерттеудің бастамасы әрі ой-толғанысты тудырады [10]. Көркем туындыда «автор бейнесі» әдебиет тілінің ішкі сапалық қасиеттері мен заңдылықтарын анықтауға көмектесетін категориялардың бірі екен.

«Тарихи-салыстырмалы әдіс» арқылы «Мәңгілік бала бейне» шығармасының тарихи қыры мен көркемдік қырын, жазушының бейнесін, оқушының өзіндік ой толғанысын тудырамыз [11].

Тарихи мәлімет	Жазушы суреттеуі	Ой толғаныс
Семей полигонының сынақ аймағында 1949-1989 жылдар аралығында 456 түрлі ядролық жарылыстар жасалды. Оның ішінде 116 сынақ ауа мен жер асытнда. Осы жарылыстардың әсерінен радиоактивті заттар жарылыс болған эпицентрден бұлттар	Дөп-дөңгелек Ай толықсып, сүттей аппақ көркімен кара жамылған Қарауылға сән беретін. Кейде үңіліп қаоап қалған кіп-кішкентай Ләйлә-қызбен, быт-шыт болып айырылып жатқан Қарауылдың жеріне есіркей қадалатын. Біресе осы түнді де,	Семей полигоны орналасуы жағынан Абай сияқты, Шәкерім сияқты ұлы тұлғалардың туған жеріне ядролық бомба жаруы қазақ халқына жасалған қастанық тәрізді. Әрине, бұл нәрсенің түбінде әлемді қорқыту, әлемдегі ең бірінші ел атану сынды





<p>мен жел арқылы таралды. Семей ядролық полигонындағы ауа мен жер бетінде сыналған ядролық заттардың жалпы қуаты Хиросимаға тасталған ядролық бомбадан 2500 мың есе асып түсті.</p>	<p>кішкентай ауылды да менсінбей, қиғаштай шалқайып керіліп жатып алатын. Бәлкім, сонда үңірейіп, ойылып жатқан жаралы жерге қарап: «Апыр-ай, сенде шынымен-ақ қасиет қалмаған ба? Тозған шүберектей осынша жырым-жырым болып, не күн туды? Түн ішінде айға келіп, жасырынған мынау неғылған жан? Он алтыдағы бойжеткен қыздың кейпі ме? Сорлы-ау мәңгі баки бала кейіпте қалуыңа не себеп болған, бұл азаптың қай түрі?» - деп бұлардың өзіне кінә артып тұра ма?</p>	<p>пиғыл жатқаны анық. Әйтпесе, қарапайым халыққа бұндай қастық жасау деген... Ләйлә сынды полиганның зардабы тиген қаншама тағдырлар бар. Бұл шығарма бізге экологиялық қарым-қатынасты, табиғатқа деген қарым-қатынасты өзгерту керектігін көрсетеді. Табиғатты бұл қарудан құтқару үшін адамдар өздерін, одан соң халықты құтқарса, табиғат бізбен бірге болады.</p>
--	--	---

Қорытындыласақ, табиғат жайлы тебіренбеген, жыр арнамаған ақын жоқ шығар. Табиғатты аялау, қадірлеу деген жалпы сөзден гөрі, адамдар қарым-қатынасы экологиялық мәдениетке құрылса, табиғатта біршама қоқыстан тазаланар еді. Ең алдымен, өзімізден бастайық. Ойымыз тазаланса, әрине әлем өзгеріп кетпейді, десек те сау ойлай алатын бір адам ғана әлемді құтқаруы да мүмкін. Табиғат жайлы айтпас бұрын, біз адамдар өз арамызда экологиялық қарым-қатынас құрып алуымыз керек. Әдебиет сабағында табиғаттың мәдениеттің құндылығы ретіндегі көрінісін 5-сынып, 7-сынып, 8-сыныптардың қазақ әдебиетінен әрі түрлі әдістерді қолданып, оқушыларға жеткізу жолын көрсетуге тырыстық. Болашағымыз жастар болғандықтан, сау қарым-қатынасты адамға, табиғатқа бағыттау керектігін түсіне берсе, табиғатты қорғауға деген өз үлестерін қосатын болады. Бұл дегеніміз әрбір адам өзінің саналы тандауын жасап, адамға, табиғатқа зияны жоқ экологиялық



таңдаулар жасайтындығы. Жүректі арам пиғылдар емес, адал, ешкімге зияны жоқ шешімдер қабылданатын болады. Бұл қағда әдебиет сабағында болуы мәтін негізінде бір жанның қиындығымен таныса отырып, әлемнің проблемасына көз жеткізеді, өзндік ойы қалыптасады. М.Ақдәулетұлы айтқандай, әдебиет сабағы – өмірдің сабағы. Ал, әдебиет пәнінің мұғалімі шығармалар арқылы өмірдің сабағына оқушыларды дайындайды.

### **Пайдаланылған әдебиеттер:**

1. Нағымұлы Ш. Мәдениеттану: Оқулық. 2-басылым. - Астана: Фолиант, 2010. - 312 бет.
2. Нұрадин Г. Мәдениет философиясы: Оқу құралы. – Астана, 2010. – 90 бет
3. Табиғат. Энциклопедия /Қазақ тіліне аударған М.Әкімжанов. – Астана: «Фолиант» баспасы, 2012. – 160 б. – «Балалар энциклопедиясы» сериясы.
4. Тлеуова З. Қазақ әдебиетін оқыту технологиялары: әдістемелік оқу құралы. – Алматы: TechSmith, 2020. – 236 бет
5. Ақтанова А., Жундибаева А. Қазақ әдебиеті: Жалпы білім беретін мекептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: «Атамұра», 2017. – 160 бет
6. Ақтанова А., Жундибаева А. Қазақ әдебиеті: Жалпы білім беретін мекептің 7-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: «Атамұра», 2017. – 176 бет
7. Ақтанова А., Жундибаева А., Жүмекенова Л. Қазақ әдебиеті: Жалпы білім беретін мекептің 8-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: «Атамұра», 2018. – 192 бет
8. Харари Ю. 21 урок для XXI века. Издание на русском языке, перевод на русский язык, оформление. Издательство «Синдбад», 2019. – 536 с.
9. Берікұлы Н. Жас ерекшелік және педагогикалық психология: Оқу құралы. Ақтөбе: С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті, 2018. – 243 бет
10. Жанатбекова Н., Борибекова Ф. Білім беру жүйесіндегі инновациялық технологиялар: Оқу құралы. – Алматы: CyberSmith, 2019. – 248.
11. Жоламанова Т.М. Көркем шығарманы талдау жолдары: оқу құралы. – Қарағанды: Ақнұр, 2018. – 178 б.